

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.51501.2390>

Print ISSN: X2588-414

Online ISSN: X2783-5081

Pages: 26-54

Received: 2025/3/22

Accepted: 2025/9/21

Original Research

The Visual Contrasts of the Guided and the Misguided in Verses Related to Guidance and Deviation

Elham keramati ¹

PhD student, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

Marzieh abad ²

Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (Corresponding Author)
Professor of the Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad...

Seyed Hossein Seyedi ³

¹keramaty66@gmail.com.

²*mabad@ferdowsi.um.ac.ir (corresponding author)

³seyedi@um.ac.ir

Introduction

The use of imagery and image creation is one of the expressive devices of the Holy Qur'an that prepares the ground for a better understanding of Qur'anic concepts. These visualizations are woven into the very fabric of the verses with unparalleled finesse, prompting reflection in the audience. Among the various forms of Qur'anic imagery, the art of contrast occupies a special position. Visual contrasts in the Qur'an play a crucial role as key elements in achieving artistic harmony and expressing profound concepts. Among these, the contrast between the misguided and the guided is one of the central and most frequent themes in the Holy Qur'an. By drawing clear and sometimes startling pictures of the characteristics and destinies of these two groups, God reveals the fundamental difference in their life paths, choices, and the consequences of their deeds. Portraying such contrasting images is considered an effective tool for persuading, warning, and encouraging humanity towards the path of guidance and away from deviation. This article seeks to analytically and descriptively examine the visual contrasts between the guided and the misguided in verses related to guidance and deviation. The main objective of this research is to reveal the rhetorical miracle of the Qur'an in depicting these dualities and to explain the educational and guiding role of these images in shaping the audience's thought and behavior. By exploring these visual contrasts, our understanding of the depth of meaning and the hidden layers of the Divine Word, as well as humanity's significant responsibility in choosing life's path, will be enhanced.

Research background

A review of existing Persian and Arabic sources indicates that no independent study has yet specifically examined the imagery contrasts between the guided and the misguided in the Qur'anic verses related to *guidance* (*hudā*) and *misguidance* (*ḍalāl*). Nevertheless, since the expressive dimension of the Qur'an—especially its rich use of imagery—constitutes a major aspect of its literary inimitability (*i'jāz bayānī*), this topic has long attracted scholarly attention. Classical works such as Al-Rummānī's *I'jāz al-Qur'ān* explored the linguistic and rhetorical aspects of Qur'anic eloquence. In modern times, several notable studies have focused on artistic imagery in the Qur'an, including:

1. *Al-Taṣwīr al-Fannī fī al-Qur'ān* by Sayyid Quṭb (1939) – introducing the concept of “artistic imagery” as a facet of Qur'anic miracle.

2. *Wizīfat al-Şūrah al-Fannīyah fī al-Qur'ān* by Ahmad Rāghib (1422 AH) – analysing classical and modern theories of imagery and its rhetorical functions.
3. *Dirāsāt Fannīyah fī Şuwar al-Qur'ān* by Maḥmūd Bustānī (2000) – exploring diverse visual and rhetorical representations across different surahs.
4. “*The Components of Artistic Imagery in the Qur'an*” by Sayyed Hossein Seyyedi (2008) – focusing on poetic language, imagination, and emotion in Qur'anic expression.
5. *Visual Contrasts between Monotheists and Polytheists in the Verses of Tawhīd and Shirk*” by Elham Karamati et al. (2025/1404 SH) – which specifically examines the reciprocal images of monotheists and polytheists in key Qur'anic verses, analyzing visual features related to imaginative dynamism, musicality, light, color, and religious thought...

Unlike these prior studies, which often treated Qur'anic imagery in a dispersed manner, the present research offers a focused and systematic analysis of the imagery related to guidance and misguidance, filling a clear research gap. By unveiling the deeper rhetorical and semantic impacts of these images, it provides fresh insights that enhance both Qur'anic interpretation and audience understanding of divine messages.

Research method

In this research, the visual contrasts within the verses related to guidance and deviation are divided into two main categories, focusing on how the Holy Qur'an constructs the imagery: 1. Explicit Contrasts, where images related to both groups—the guided and the misguided—are clearly depicted in the verse; and 2. Implicit Contrasts, where only one side of the contrast is explicitly mentioned, and the images related to the other side are inferred implicitly from the same verse or by association with other Qur'anic verses. The analysis of each instance is performed considering the verse's rhetorical structure, key vocabulary, exegetical context, and the key features of the imagery (such as rhythm, imagination, movement, and dynamism).

Results

The findings of the research indicate that the Holy Qur'an skillfully depicts the visual prominence between the guided and the misguided based on rhetorical devices such as metaphor, simile, and parable. The images of the misguided signify darkness, dead ends, and ruin, while the images of the guided are full of light, awareness, and eternal felicity. The musical rhythm of the verses is also harmonized with the images, lending them a sense of motion and dynamism. The Holy Qur'an depicts the visual contrasts related to the guided and the misguided with unparalleled mastery, relying on rhetorical devices such as metaphor, simile, and parable. These rhetorical tools showcase a clear and purposeful duality. Furthermore, through the rhetorical use of rhetorical questions (invective interrogation) in some of these images, a deep intellectual movement is generated in the mind of the audience, calling them to contemplation, inner review, self-knowledge, and the conscious choice of the path of guidance, thereby emphasizing human responsibility regarding their choices. The images of the misguided are submerged in darkness, suffocation, and dead ends, accompanied by blindness, deafness, lack of perception, and

aversion; their movement is distorted and sightless, leading only to loss and ruin. In contrast, the images of the guided are filled with light and awareness, sight and insight, and a perception accompanied by vitality and peace, ultimately leading to a good end and everlasting bliss. Implicit contrasts, as a complement to explicit ones, activate the audience's mind and involve them in the process of discovering the other side of the contrast. This not only maintains the rhetorical power of the text but also yields a deeper understanding for the reader, encouraging them to further ponder the Divine messages and uncover the hidden meanings in the contrasting elements. These contrasts, beyond displaying the fundamental difference, serve as evidence of the Qur'an's rhetorical miracle and educational approach, engaging the reader's imagination to encourage thought, conscious selection, and movement toward guidance, thus preventing a fall into the snare of deviation.

Keywords

The Holy Qur'an, imagery, contrast, guidance, deviation

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.51501.2390>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۵۴-۲۶

دریافت: ۱۴۰۴/۱/۲

پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۳۰

مقاله پژوهشی

تقابل‌های تصویری هدایت‌یافتگان و گمراهان در آیات مربوط به هدایت و ضلالت

الهام کرامتی^۱

دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده
ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد

*مرضیه آباد^۲

دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم
انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد

سید حسین سیدی^۳

استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم
انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد

^۱ keramaty66@gmail.com

^۲ نویسنده مسئول * mabad@ferdowsi.um.ac.ir

^۳ seyedi@um.ac.ir

چکیده

استفاده از تصویر و تصویرآفرینی، یکی از ابزارهای بیانی قرآن کریم است که زمینه را برای درک بهتر مفاهیم قرآنی آماده می‌کند. در میان تصویرسازی‌های گوناگون قرآن، صنعت تقابل، جایگاه ویژه‌ای دارد. تقابل‌های تصویری در قرآن به‌عنوان یکی از عناصر کلیدی ایجاد هماهنگی هنری و بیان عمیق مفاهیم، نقش مهمی ایفا می‌کنند. این پژوهش می‌کوشد تا با روشی توصیفی-تحلیلی به بررسی تقابل‌های تصویری هدایت یافتگان و گمراهان در آیات مربوط به هدایت و ضلالت بپردازد. نمونه‌های مورد بررسی در این پژوهش با تمرکز بر چگونگی تصویرسازی قرآن کریم، به دو دسته اصلی تقابل‌های تصویری صریح (دوسویه) و ضمنی (یک‌سویه) تقسیم شده‌است. تحلیل هر نمونه، با در نظر گرفتن ساختار بلاغی آیه، واژگان کلیدی، زمینه تفسیری و ویژگی‌های کلیدی تصویرسازی (مانند موسیقی، تخیل، تحرک و پویایی) صورت پذیرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که قرآن کریم با مهارت تمام، برجستگی‌های تصویری میان هدایت‌یافتگان و گمراهان را بر پایه‌ی اسلوب‌های بیانی همچون استعاره، تشبیه و تمثیل به تصویر کشیده است. تصاویر گمراهان نشانگر تاریکی، بن‌بست و تباهی است، درحالی‌که تصاویر هدایت‌یافتگان سرشار از روشنایی، آگاهی و سعادت ابدی است. ریتم موسیقایی آیات نیز با تصاویر هماهنگ شده و حس حرکت و پویایی به آن‌ها بخشیده است. این تقابل‌ها، علاوه بر نمایش تفاوت بنیادین، گواه اعجاز بیانی و رویکرد تربیتی قرآن است و با درگیر کردن تخیل مخاطب، او را به تفکر، انتخاب آگاهانه و حرکت به‌سوی هدایت ترغیب می‌کند و از افتادن در دام ضلالت باز می‌دارد.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، تصویر، تقابل، هدایت، گمراهی

۱. مقدمه

قرار گرفتن در مسیر هدایت و یافتن راهی مطمئن برای سعادت ابدی، همواره یکی از دغدغه‌های بنیادین انسان مؤمن بوده است. آیات بسیاری از قرآن کریم بر اهمیت انتخاب مسیر هدایت و پرهیز از گمراهی تأکید کرده‌اند (اسراء: ۹، بقره: ۲ و ...). از همین رو، خداوند، قرآن را به‌عنوان مهم‌ترین عامل هدایت و دوری از ضلالت معرفی کرده است (نمل: ۹). یکی از برجسته‌ترین شیوه‌های بیانی این کتاب آسمانی، استفاده‌ی هنرمندانه از تصویرسازی‌های زنده و گویا در تبیین مفاهیم است. این تصویرسازی‌ها با ظرافت بی‌نظیری در تاروپود آیات

تنیده شده است به گونه‌ای که درک عمیق‌تر معنا را برای مخاطب فراهم می‌کند و او را به تأمل وامی‌دارد. در این میان، تقابل میان گمراهان و هدایت‌یافتگان از موضوعات محوری و پربسامد قرآن کریم است. خداوند با ترسیم تصویری روشن و گاه تکان‌دهنده از ویژگی‌ها و سرنوشت این دو گروه، تفاوت بنیادین مسیر زندگی، انتخاب‌ها و پیامدهای اعمال آنان را آشکار می‌سازد. ترسیم چنین تصاویر متقابلی، ابزاری مؤثر در اقناع، هشدار و تشویق انسان به سوی مسیر هدایت و دوری از گمراهی به شمار می‌آیند.

این مقاله بر آن است تا با رویکردی توصیفی-تحلیلی، به بررسی دقیق تقابل‌های تصویری هدایت‌یافتگان و گمراهان در آیات مربوط به هدایت و ضلالت بپردازد. هدف اصلی این پژوهش، آشکار کردن اعجاز بیانی قرآن در ترسیم این دوگانگی‌ها و تبیین نقش تربیتی و هدایتی این تصاویر در شکل‌دهی به اندیشه و رفتار مخاطب است. با کاوش در این تقابل‌های تصویری، درک ما از عمق معنایی و لایه‌های پنهان کلام الهی و همچنین مسئولیت مهم انسان در انتخاب مسیر زندگی، بیشتر خواهد شد.

۲. پیشینه پژوهش

با بررسی منابع فارسی و عربی موجود، مشخص می‌شود که تاکنون پژوهش مستقلی به‌طور خاص به بررسی تقابل‌های تصویری هدایت‌یافتگان و گمراهان در آیات مربوط به هدایت و ضلالت نپرداخته است. با این حال، از آنجا که جنبه بیانی قرآن کریم، به‌ویژه تصویرسازی‌های آن، یکی از ابعاد مهم اعجاز این کتاب آسمانی به شمار می‌رود، موضوع اعجاز بیانی قرآن از دیرباز موردتوجه بوده است.

در این راستا، آثاری همچون «اعجاز القرآن» رمانی به بررسی جنبه‌های بیانی اعجاز قرآن پرداخته‌اند. در دوران معاصر نیز بررسی‌هایی درباره تصویرهای هنری در قرآن کریم صورت گرفته است که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد: ۱- «التصویر الفني في القرآن» اثر سید قطب (۱۹۳۹ م)؛ این کتاب به معرفی «تصویر فنی» یا آفرینش و نمایش هنری به‌عنوان یکی از جوانب اعجاز ادبی قرآن می‌پردازد. سید قطب را می‌توان نخستین کسی دانست که توجه مخاطبان را به پدیده اعجاز در تصویر هنری جلب کرد. ۲- «وظیفه الصورة الفنية في القرآن» اثر احمد راغب (۱۴۲۲ ه.ق)؛ این کتاب به تعریف تصویر، بررسی نظریه‌های علمای بلاغت در ادب عربی، نقد کلاسیک و جدید و بررسی مؤلفه‌های تصویر هنری و انواع تصویر در قرآن کریم می‌پردازد. همچنین در این کتاب، کارکردهای نزدیک و دور تصاویر هنری قرآن کریم مورد بررسی قرار می‌گیرند. ۳- «دراسات فنية في صور القرآن» اثر محمود بستانی (۱۳۷۹ ه.ش)؛ این کتاب به جنبه‌های گوناگون

تصویرپردازی در قرآن پرداخته و نمونه‌هایی از تصویرسازی‌ها در سوره‌های مختلف قرآن را بررسی کرده است. ۴- مقاله «مؤلفه‌های تصویر هنری در قرآن کریم» (۱۳۸۷ ه.ش) نوشته سید حسین سیدی؛ این مقاله به بررسی سازوکارهای زبان ادبی در قرآن کریم، به‌ویژه تصویرسازی هنری و مؤلفه‌های آن ازجمله اندیشه دینی، واقعیت، خیال، عاطفه، زبان و آهنگ می‌پردازد. ۵- مقاله «تقابل‌های تصویر موحدان و مشرکان در آیات توحید و شرک» (۱۴۰۴ ه.ش) نوشته الهام کرامتی و دیگران؛ در این پژوهش، به بررسی تصاویر متقابل موحدان و مشرکان در آیات کلیدی قرآن پرداخته شده و ویژگی‌های تصویری این آیات از نظر حرکت و پویایی، تخیل، موسیقی، نور، رنگ و اندیشه دینی مورد بررسی قرار گرفته است.

برخلاف مطالعات پیشین که اغلب به بررسی پراکنده تصاویر قرآنی پرداخته‌اند، این پژوهش با تمرکز نوآورانه بر مفاهیم کلیدی هدایت و گمراهی، تحلیلی جامع و عمیق از تصاویر مربوط به این دو مفهوم ارائه می‌دهد. این رویکرد، شکاف تحقیقاتی موجود را پر کرده و با روشن ساختن تأثیر عمیق‌تر این تصاویر بر درک مخاطب، به تفسیر آیات و فهم پیام‌های قرآنی عمق بیشتری می‌بخشد.

۳. مبانی نظری

تصویر یکی از پرکاربردترین اصطلاحات نقد ادبی است که از گذشته تاکنون میان بلاغت‌دانان اسلامی و معاصر مطرح بوده است و همواره نقش مؤثری در درک عمیق‌تر مفاهیم ایفا کرده است. این امر در حوزه دین و به‌ویژه در کتاب هدایت، یعنی قرآن کریم، نمود برجسته‌ای دارد؛ تصویر ابزار خاص و مناسب بیان قرآنی است، قرآن کریم معانی انتزاعی را به مدد تصاویر محسوس و خیال‌انگیز می‌نماید (سید قطب، ۱۳۶۰: ۴۴). تصویر هنری مبنا و قاعده بنیادین سبک قرآن و ابزار برجسته و برگزیده در بیان معانی مجرد و ذهنی، حالت‌های درونی انسان است. (راغب، ۱۳۸۷: ۱۱).

در اصطلاح ادبی، تصویر به معنای هرگونه تصرف آمیخته با خیال در زبان است. تصویر در ادبیات، به مجموعه امکانات بیان هنری اطلاق می‌شود که در شعر مطرح است و زمینه اصلی آن را انواع تشبیه، استعاره، اسناد مجازی، رمز و گونه‌های مختلف ارائه تصاویر ذهنی می‌سازد (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۱۵). از نظر سیدقطب تصویرهای هنری قرآن بر پایه اصولی همچون تخیل حسی، تجسیم و هماهنگی هنری استوار است (عرفت پور، ۱۳۹۵: ۱۰-۶) ازجمله مؤلفه‌های تصویر هنری در قرآن کریم، عناصری همچون؛ اندیشه دینی، واقع‌گرایی، عنصر خیال، عاطفه، زبان و ریتم و آهنگ است (راغب، ۱۳۸۷: ۵۱-۶۴).

در میان تصویرسازی‌های گوناگون قرآن، استفاده از صنعت تقابل، جایگاه ویژه‌ای دارد، تقابل در لغت به معنای دو چیز را روبه روی هم قرار دادن، روبه‌روشدن با یکدیگر و مقایسه کردن است (ابن فارس، جوهری، ابن منظور؛ ذیل ریشه «ق ب ل»). برخی آرایه مقابله و اصطلاح تقابل را به یک معنا دانسته و آن را این‌گونه تعریف کرده‌اند که دو یا چند معنا یاد شود سپس معانی موافق یا مخالف آن‌ها به ترتیب ذکر شوند (مطلوب، ۲۰۰۰: ۶۳۶). موضوع تقابل علاوه بر حوزه بلاغت در علم زبان‌شناسی نیز اهمیت بالایی دارد زیرا از مقوله‌های اساسی و کاربردی ساختارگرایان شمرده می‌شود، به گونه‌ای که بن‌مایه اصلی نظریات آنان بر این مقوله استوار شده است، از مباحث اساسی در ساختارگرایی بررسی تقابل‌های دوگانه میان نظام‌های زبانی، اجتماعی، نشانه‌ای و تصویری و ... است. «این عنصر تا آنجایی برای ساختارگرایان مهم است که برای تفسیر هر پدیده به اصل تقابل روی می‌آورند و با آن مأنوس می‌شوند» (پارسی‌نژاد، ۱۳۸۲: ۳۵). امروزه تقابل به عنوان عنصری بنیادین در ساختار و معنای متن تلقی می‌شود و ابعاد عمیق‌تری یافته است، این صنعت نه تنها به روابط ساختاری و معنایی میان عناصر متن توجه می‌کند بلکه به انسجام، پویایی و درک لایه‌های پنهان معنایی کمک می‌کند. از این‌رو تقابل در اصطلاح تنها به تقابل معنایی بین دو واژه محدود نمی‌شود و سطحی بالاتر از آرایه‌های بدیعی را در بر می‌گیرد و ابزاری برای تصویرپردازی هنری و اعجاز بیانی متن به شمار می‌رود. به عقیده سید قطب «تقابل‌های دقیقی میان تصویرهایی که عبارت‌های قرآنی را ترسیم می‌کنند وجود دارد، تقابل یکی از روش‌های تصویرپردازی است و تعبیر قرآن برای ایجاد صحنه‌های خود که از طریق واژه‌ها به نحو دقیقی ترسیم می‌کند از این شیوه به میزان بالایی استفاده می‌کند.» (سید قطب، ۱۳۶۰: ۹۵).

تقابل میان هدایت و گمراهی در قرآن کریم، از بارزترین و عمیق‌ترین محورهای معنایی را تشکیل می‌دهد. هدف این مقاله واکاوی علمی و تحلیلی تقابل‌های تصویری هدایت‌یافتگان و گمراهان در آیات مربوط به هدایت و گمراهی است. مقصود از «تقابل تصویری» در مقاله پیش رو، بررسی صحنه‌ها، حالت‌ها و وضعیت‌های متقابلی است که نه تنها به کمک تضادهای صریح لغوی بلکه با استفاده از دلالت‌های معنایی و تداعی‌های ذهنی در بافت کلام، مفهوم تقابل را به شکلی پویا و تصویری منتقل می‌کنند. در این پژوهش تقابل‌های تصویری آیات مربوط به هدایت و گمراهی به دو دسته اصلی تقسیم شده‌اند: ۱. تقابل‌های صریح که در آن‌ها تصاویر مربوط به هر دو گروه، یعنی هدایت‌یافتگان و گمراهان، به روشنی در آیه ترسیم شده است و ۲. تقابل‌های ضمنی که در آن‌ها تنها یکی از طرفین تقابل به صراحت ذکر شده و تصاویر مربوط به سوی دیگر به صورت تلویحی از همان آیه، یا با تداعی آیات دیگر قرآن استنباط می‌شود.

۴. مفهوم شناسی واژگان «هدایت» و «ضلالت» در قرآن کریم

واژه «هدایت» به همراه مشتقات آن ۳۰۵ بار در قرآن کریم به کار رفته است. «هدایت» در «لسان العرب» به معنای راهنمایی، شناساندن راه، رساندن به مقصد، رشد و رستگاری آمده است، این واژه به اطاعت، پرهیزکاری و خود راه نیز اطلاق می‌شود (ابن منظور: ذیل ماده هدی)، همچنین هدایت به معنای، ارشاد و راهنمایی از روی لطف و مدارا (راغب اصفهانی، ۸۳۵: ۱۴۱۲)، تعیین کمال مناسب یک شی و راه رسیدن به آن (جوادی آملی، ۱۳۷۵: ۲۰) و حرکت دادن موجودات از قوه به فعل و از نقص به کمال و از باطل به سوی حق و از عدم به طرف وجود آمده است. (سیار اطرش، ۱۳۷۱: ۱۱).

هدایت دارای اقسامی است که عبارت‌اند از: هدایت فطری، هدایت تکوینی که مختص همه موجودات است، هدایت تشریعی که با ارسال رسل و انزال کُتب انجام می‌شود و هدایت تکوینی که نتیجه استفاده از هدایت‌های پیشین است. (عبداللهی عابد، ۱۳۹۸: ۳۶۶). از نظر جوادی آملی هدایت دو گونه است: نخست نشان دادن راه رسیدن به مقصد و دیگری رساندن به هدف (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۴۵۷).

واژه ضلالت و مشتقات آن نیز ۲۱۳ بار در قرآن کریم به کار رفته است، شناخت مفهوم ضلالت بدون شناخت مفهوم هدایت ممکن نیست و شناسایی آن در محدوده تقابل ممکن است. تقابل ضلالت و هدایت از نوع تقابل عدم و ملکه می‌باشد یعنی معنای عدمی را باید از معنای وجودی ملکه شناخت (جوادی آملی، ۱۳۷۵: ۴۶). «ضلال، عُذول از راه مستقیم است که ضد هدایت است» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۰۹). «ضلال» در لغت به معنای گمراهی، انحراف از راه راست، رفتن راهی که به مطلوب نمی‌رسد و پنهان و غایب شدن چیزی است و ضد هدایت و رشاد به شمار می‌رود (زبیدی، ج ۱: ۴۲۰).

قرآن کریم برای معنای ضلالت وجوه متعددی را در چندین آیه ذکر کرده است از جمله: ۱. غی و کُفر (بقره: ۱۶). ۲. خطا و اشتباه. (یوسف: ۸). ۳. إبطال (محمد: ۱). ۴. فراموشی (شعراء: ۲۰). ۵. هلاک و بطلان (سجده: ۱۰) و ۶. محبت (یوسف: ۹۵). در همه این آیات معنای مشترکی که در تقابل با هدایت آمده است همان انحراف از راه حق است که به اشکال مختلفی از جمله خطا، نسیان، بطلان اعمال و گاه محبت بی‌اندازه نسبت به چیزی نمود یافته است.

پس از آشنایی با مفاهیم «هدایت و گمراهی»، به بررسی آیات کلیدی می‌پردازیم که تقابل‌های تصویری هدایت یافتگان و گمراهان را به شکلی ملموس و حسی به تصویر می‌کشند و همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد به‌منظور

روشمند کردن این بررسی، تقابل‌های تصویری موجود در این آیات، ذیل دو دسته «تقابل‌های صریح» و «تقابل‌های ضمنی» بررسی خواهند شد.

الف. تصویرسازی تقابل‌های صریح هدایت و گمراهی در آیات قرآن (دوسویه)

این دسته شامل تقابل‌های تصویری است که هر دو سوی تقابل در آن‌ها، از طریق واژگان متضاد، توصیف مستقیم صحنه‌ها یا وضعیت‌های متضاد، به شکل روشن و هم‌زمان در متن آیه یا آیات به هم پیوسته وجود دارد. حضور آشکار هر دو سوی تقابل در تصاویر مربوط به هدایت و گمراهی در چنین تقابل‌هایی، وجه تمایز اصلی این دسته است.

نمونه اول: «أَفَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلَى وَجْهِهِ أَهْدَىٰ أَمَّنْ يَمْشِي سَوِيًّا عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (ملک: ۲۲) آیا آن‌کس که (در گمراهی و جهالت) سرنگون به رو درافتاده یا آن‌که با قامت راست به راه راست (ایمان) است کدام بهتر هدایت یافته‌اند؟

در آیات پیشین خداوند با یادآوری اعطای ابزارهای ادراک (گوش، چشم، قلب)، انسان را به شکرگزاری فرا می‌خواند، سپس آیه بالا با تقابلی تصویری نتیجه عملی عدم استفاده صحیح از این نعمت‌ها را در بافت دعوت به توحید که ویژه آیات مکی است بیان می‌کند و دو تصویر را در تقابل با یکدیگر قرار می‌دهد؛ تصویر اول حال تیره‌بختی است که از راه خدا گمراه شده و از هدایت او محروم مانده است؛ و تصویر دوم حال انسان سعادت‌مندی است که به سوی خدا هدایت شده و از هدایت او بهره‌مند است. (سیدقطب، ۱۴۲۵، ج ۶: ۳۶۴۴) چنین تمثیلی بیانگر تصویری از حال گمراهان لجوج و جاهل در برابر هدایت و حقیقت است که در تقابل با آن تصویری از حال مؤمنان که در مسیر هدایت و در جستجوی حقیقت گام برمی‌دارند ترسیم شده است. (طباطبایی، ج ۱۹: ۶۰۴). «مُكِبًّا» اسم فاعل از فعل «أَكَبَّ» و از مصدر إكباب به معنای کسی است که صورتش را برای کاری به سمت پایین خم کند (راغب، ج ۱: ۶۹۵). عبارت‌های «مُكِبًّا عَلَى وَجْهِهِ» و «مَنْ يَمْشِي سَوِيًّا» استعاره تصریحیه از انسان هدایت یافته و شخص گمراه است.

منظور از عبارت «مُكِبًّا عَلَى وَجْهِهِ» در این آیه کسی است که به رو افتاده و سینه‌خیز پیش می‌رود (طباطبائی، ج ۱۹، ص ۳۶۰) یا فردی که ایستاده گام برمی‌دارد اما سربه‌زیر افکنده و مسیر خود را به‌هیچ‌وجه مشاهده نمی‌کند (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۱۰: ۴۹۳) همچنین برخی مفسرین معتقدند این عبارت بیانگر تصویر انسانی است که نمی‌تواند تعادل خود را حفظ کند و پس از چند گام دوباره به زمین می‌افتد و یا کسی که تمام توجه او به خودش بوده و از پیرامون خویش غافل است (مکارم شیرازی، ۱۳۶۴، ج ۲۴: ۳۵۰). از نظر ابن عاشور چون واژه

«مُكَبَّأً» در تقابل با واژه «سَوِيًّا» است قول نخست بیشتر محتمل است زیرا واژه راست‌قامت در تقابل با واژه‌ی نگون‌سار قرار دارد. (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۹: ۴۲).

هدایتی که در تقابل با ضلالت (گمراهی) قرار دارد، به‌طور مستقیم به مفهوم «راه» مرتبط است. فردی که راه را یافته و در آن گام برمی‌دارد، «مهددی» نامیده می‌شود؛ در مقابل، کسی که راه را نمی‌شناسد یا آن را به‌درستی طی نمی‌کند، «ضال» خوانده می‌شود (عبداللهی عابد، ۱۳۹۸: ۳۶۶). «راه رفتن» را می‌توان استعاره‌ای از مسیر کلی زندگی و نظام فکری انسان دانست که انتخاب، حرکت و مسئولیت را به دنبال دارد. کسی که به‌صورت خمیده راه می‌رود بیانگر نظام فکری نادرست و تصمیم‌گیری‌های غلط اوست. در مقابل، کسی که مستقیم بر راه راست گام برمی‌دارد نشان‌دهنده‌ی سلامت نظام فکری و انتخاب‌های آگاهانه‌ی اوست؛ بنابراین، هدایت و گمراهی در نحوه‌ی زندگی و جهت‌گیری کلی انسان نمود پیدا می‌کند.

تحرك و پویایی در سراسر این تصویر به چشم می‌خورد و در آن تفاوت میان مؤمن ره‌یافته در مسیر هدایت که به دوردست می‌نگرد و با استقامت گام برمی‌دارد در مقابل تصویر شخص گمراهی که کوتاه‌نظر است و به رو افتاده و تنها به نزدیک خود می‌نگرد به‌خوبی مجسم شده است. قرآن کریم به کمک استفهام انکاری، یکسان نبودن این دو شخص را در درست پیمودن مسیر مورد سؤال قرار داده است. این استفهام می‌تواند تعریض و توییحی نسبت به کفار باشد، همچنین می‌توان نوع این استفهام را تقریری و برای اقرار گرفتن از مخاطب و تأکید بر تفاوت بسیار و غیرقابل‌انکار میان انسان هدایت‌یافته و انسان گمراه دانست. خلق چنین تصویری نه‌تنها از نظر بصری، بلکه از نظر حسی نیز تخیل مخاطب را درگیر می‌کند. این مقایسه قدرتمند، مخاطب را به تأمل و انتخاب مسیر صحیح زندگی دعوت می‌کند و بر مسئولیت انسان در انتخاب مسیر خود تأکید می‌کند.

نمونه دوم: «أَوَمَنْ كَانَ مِيتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا ۚ كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (انعام: ۱۲۲) آیا کسی که مرده بود ما او را زنده کردیم و به او روشنی دادیم تا به آن روشنی میان مردم رود حالت او مانند کسی است که در تاریکی‌ها فرو رفته و از آن به در نتواند گشت؟ کردار بد کافران در نظرشان چنین جلوه‌گر شده است.

آیه بالا تقابلی تصویری و پویا میان هدایت و گمراهی را پیش روی مخاطب قرار می‌دهد. مرگ و زندگی در عبارت «مِيتًا فَأَحْيَيْنَاهُ» استعاره تصریحیه از گمراهی و هدایت است؛ انسان مرده استعاره از شخص گمراه است زیرا هیچ درک و احساسی نسبت به اطراف خود ندارد و در مقابل آن زندگی و حیات بخشیدن به انسان مرده استعاره از هدایت نمودن است. این آیه با استعاره «مرده» برای گمراه، تصویری از عدم درک و سکون را ارائه

می‌دهد که در مقابل، با استعاره «زنده شدن» برای هدایت، تصویری سرشار از حرکت و پویایی به نمایش می‌گذارد. فرد هدایت‌شده، با نوری که نماد بصیرت و آگاهی است، در میان مردم گام برمی‌دارد و این نور، حرکت او را هدفمند و تأثیرگذار می‌سازد. در تقابل با این تصویر پویا و روشن عبارت «كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا» تصویر انسان گمراهی در برابر مخاطب به تصویر می‌کشد که در تاریکی‌ها زندانی شده و هیچ راه برون‌رفتی ندارد. مفرد بودن واژه «نور» در مقایسه با واژه «ظلمات» که همواره به شکل جمع به کار می‌رود نشان‌دهنده تعدد راه‌های گمراهی در برابر یگانگی راه حق و هدایت است. (راغب، ۱۴۲۲: ۱۰۳).

آیه با ترسیم چنین تضاد قوی از نظر بصری و معنایی، تأثیری عمیق بر مخاطب می‌گذارد و او را به تأمل و انتخاب راه درست دعوت می‌کند. حس‌آمیزی به کار رفته در این آیه، درک پیام را ملموس‌تر ساخته و مخاطب را به این تفکر وامی‌دارد که آیا می‌خواهد در تاریکی گمراهی بماند یا با نور هدایت قدم بردارد. خداوند پس از خلق چنین تصویری آیه را با این عبارت تکمیل می‌کند: «زَيْنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» این عبارت تصویر آیه را به شکل بارزتری جلوه‌گر می‌دهد زیرا گمراهان برخلاف هدایت‌یافتگان که با نور خود در میان مردم روشن‌گری می‌کنند، پیوسته در حال جلوه دادن اعمال نادرست خویش به سر می‌برند تا نه تنها خود بلکه دیگران را بفریبند. با توجه به آیات قبل، زینت یافتن اعمال در اثر پیروی از گمان، همان عاملی است که فرد را از نور دور کرده و او را در تاریکی اسیر می‌کند. استفاده از فعل مجهول «زَيْنَ» که فاعل آن شیطان است، در پایان این تصویر ذهن را متوجه این نکته می‌کند که گمراهان در اعمال خود تنها نیستند بلکه شیطان هم در این امر یاری‌گر آنان است و این همراهی، موجب شده است تا فریبندگی و جذابیت کاذبی به اعمال گمراهان بخشیده شود و اعمال ایشان در نظرشان زیبا و مطلوب جلوه کند.

نمونه سوم: «وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ وَلَا الظُّلُّ وَلَا الْحُرُورُ وَمَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْمَوْتُ ۚ» (۱۹-۲۲: فاطر)؛ و نابینا و بینا یکسان نیستند و نه تاریکی‌ها و روشنایی و نه سایه خنک و گرمای آفتاب و زندگان و مردگان یکسان نیستند.

عمی (کورگی) و ظلمات (تاریکی) حرور (باد سوزان) و اموات (مردگان) مثل (استعاره) برای انسان گمراه و بصیر (بینا) و نور (روشنی) و ظل (سایه) و احیا (زندگان) استعاره‌هایی برای انسان ره‌یافته‌اند. (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۷: ۴۰۲). بافت این آیات، بر عدم تساوی میان هدایت و ضلالت در نتیجه پذیرفتن دعوت الهی تأکید می‌کند. در این آیه طبیعت گمراهی همچون کوری، تاریکی و باد سوزان در برابر خنکای سایه در نظر گرفته شده است و انسان هدایت‌یافته انسانی بینا و مدرک است که از نور هدایت در سایه‌ای ایمن و گوارا بهره‌مند است. با توجه

به آیات قبل و بعد، برشمردن تقابل‌های هستی در این آیه برای تبیین تمایز میان مفاهیم هدایت و گمراهی را می‌توان اشاره غیرمستقیمی به تفاوت انسان‌ها در هدایت‌پذیری دانست، به این معنا که انذارهای پیامبر در همه انسان‌ها تأثیر یکسانی نخواهد داشت زیرا همه مردم در یک سطح معنوی قرار ندارند و از نظر هدایت‌پذیری با یکدیگر متفاوت‌اند. آیات موردنظر برای تأکید این مفهوم با ترسیم نمودن تصویرهای پی‌درپی از تفاوت‌های هستی به پیامبر دل‌داری می‌دهد که تفاوت انسان‌ها از نظر ظرفیت بالا برای هدایت‌پذیری و یا لجاجت در گمراهی همچون تفاوت نور در برابر تاریکی، کوری در مقابل بینایی، سایه در مقایسه با باد سوزان و یا همچون مرگ در مقابل زندگی است.

این تصاویر در قالب عبارت‌های کوتاه، پی‌درپی و پرمحتوا به کار برده شده است، تکرار حرف «لا» در کنار واژه‌های ظِل و ظُلُمات، نور و حرور آهنگ زیبایی به آیات بخشیده است و این تکرار، در هر کدام از این تصاویر، ذهن مخاطب را برای تمایز بخشیدن میان این موارد آماده می‌کند.

موسیقی سخن که از کنار هم قرار گرفتن اصوات با خواص فیزیکی و آوایی مختلف پدید می‌آید می‌تواند بر خواننده تأثیرگذار باشد. این تأثیر هنگامی محسوس و مؤثر بلکه هنرمندانه است که برآمده از ترکیبی موزون و متناسب با معنای کلام باشد. (خرقانی، ۱۳۹۸: ۳۷). آهنگ برخواسته از کاربرد کلماتی همچون «نور حرور و قبور» در فواصل آیات موردنظر و از سوی دیگر کوتاهی این آیه‌ها، ریتم موسیقائی تندی به آن بخشیده است و در ترسیم تقابل دویه‌دوی این مفاهیم، تأثیر به سزایی گذاشته است و با فضای تصویر که یادآور تفاوت‌های هستی و روحيات انسان‌ها با یکدیگر است هماهنگی داشته و بر زیبایی تصاویر متبادر به ذهن افزوده است و مخاطب را با خود در نتیجه‌گیری همراه می‌کند.

نمونه چهارم: «اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مَّتَشَابِهًا مَّثَانِي تَفْشَعُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ» (زمر: ۲۳) خداوند بهترین سخن را نازل کرده است، کتابی که [آیاتش در لطف و فصاحت] همانند یکدیگر و [معانی و هشدارهایش] مکرر است، از [تلاوت و یادآوری] آن پوست کسانی که از پروردگارشان می‌ترسند به لرزه می‌افتد، سپس پوستشان و دل‌هایشان به یاد خدا نرم می‌گردد. این هدایت خداست، هر کس را بخواهد به آن راهنمایی می‌کند؛ و هر کس را خدا گمراه کند، برای او هیچ راهنمایی نخواهد بود.

درحالی‌که آیه ۲۲ سوره زمر قساوت و مهر خوردگی قلوب گمراهان را ترسیم می‌کند، آیه ۲۳ بلافاصله نقطه مقابل آن را نمایان می‌سازد که این خود نشانگر آمادگی کامل قلبی هدایت یافتگان در برابر قساوت گمراهان

است. آیه بالا تصویری پویا از وضعیت روحی و درونی هدایت‌یافتگان را با توصیف واکنش آن‌ها به هنگام شنیدن آیات قرآن «أحسن الحديث» ترسیم می‌کند. مفسران در تفسیر این عبارت نوشته‌اند: پوست‌های آنان از خشیت و ترس در اثر وعده و وعید، ترساندن و تهدیدی که از قرآن می‌فهمند به لرزه درمی‌آید (ابن کثیر، ۱۴۱۲، ج ۴: ۵۰) و سپس هنگامی که آیات مربوط به ثواب و رحمت و بهشت خدا را می‌شنوند نرم می‌شود یعنی انقباض پوست‌ها و قلب‌هایشان از بین می‌رود و آرامش می‌یابد. (شوکانی، ۱۴۱۴، ج ۴: ۴۵۹) این تصویر تضاد حسی بسیار زیبایی را از حالت هدایت یافتگان هنگام شنیدن آیات قرآن ترسیم می‌کند.

مثانی به معنی چیزی است که تکرار می‌شود و پیوسته و لحظه‌به‌لحظه، فواید و منافع تازه‌ای از آن حاصل می‌گردد. (راغب، ۱۴۱۲، ج ۱: ۱۷۹) و در این آیه منظور انعطاف‌پذیری آیات قرآن است که یکدیگر را شرح می‌دهند (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۷: ۳۸۹) یا کلامی است که مضامین و احکام خود را برای تأکید و تثبیت در ذهن، تکرار می‌کند دارای تشابهات و پیوستگی‌های معنایی زیادی است و گاه با ذکر متضادها مفاهیم را شفاف‌تر می‌سازد (ابن کثیر، ۱۴۱۲، ج ۴: ۵۵). عبارت «تَقْشَعِرُ مِنْهُ جُلُودُهُمْ» (پوست بدنشان به لرزه می‌افتد). دارای حس آمیزی لمسی و فیزیکی است که شدت تأثیرپذیری، عظمت و قدرت کلام الهی را در هدایت یافتگان نشان می‌دهد. تقشعر از مصدر قَشَعِرَ به معنای لرزیدن و مورمورشدن است که بر پوست غالب می‌شود (راغب، ۱۴۱۲، ج ۱: ۶۷۱). این حالت نمونه‌ای از شدت ترس است، بنابراین ممکن است خداوند سبحان با این مثال، تصویری از افراط در خشیت هدایت یافتگان را مجسم کرده باشد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴: ۱۲۴).

عبارت «تَقْشَعِرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ» با تلفظ قوی و تأکید بر حروف «ق و ش»، ترس و خشیت ناشی از عظمت الهی را مجسم می‌کند، درحالی که «ثُمَّ تَلَيْنُ جُلُودَهُمْ وَقُلُوبَهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ» با حروف نرم‌تر و ادغام صداها، آرامش و نرمی پس از خشیت را به تصویر می‌کشد. این تغییرات در آوا و آهنگ، نشانگر تأثیر عمیق کلام الهی بر قلب‌های هدایت یافتگان است.

وجود این دو حالت تعادل پویایی را در وجود هدایت یافتگان به نمایش می‌گذارد و بیانگر این نکته است که نه تنها آنان در برابر حق بی تفاوت نیستند، بلکه هیجانات روحی آن‌ها نیز کنترل شده و به سمت آرامش و ذکر الهی هدایت می‌شود. این تعادل، نشانه‌ی روح سالم و تربیت یافته هدایت یافتگان است که می‌تواند علاوه بر درک عظمت حق، در پناه آن، به آرامش برسد. سپس در مقابل تصویر هدایت یافتگان این جمله قرار می‌گیرد: «وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ» (و هر کس را که خدا گمراه کند، پس هیچ راهنمایی برای او نخواهد بود).

نمونه پنجم: «فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ» (انعام: ۱۲۵) پس کسی را که خدا بخواهد هدایت کند، سینه‌اش را برای [پذیرفتن] اسلام می‌گشاید؛ و کسی را که [به خاطر لجاجت و عنادش] بخواهد گمراه نماید، سینه‌اش را چنان تنگ می‌کند که گویی به زحمت در آسمان بالا می‌رود؛ خدا این‌گونه پلیدی را بر کسانی که ایمان نمی‌آورند، قرار می‌دهد.

در حالی که آیات ۱۱۹ تا ۱۲۶ سوره انعام، یک منطق علت و معلولی استوار را در باب هدایت و گمراهی عرضه می‌کند و مبنای گمراهی را در پیروی از ظن و اعراض از حق معرفی می‌کند. آیه بالا به شکلی بدیع، این گمراهی را به تجربه فیزیکی و روحی تبدیل می‌کند. تصویر این آیه نشانگر آن است که خداوند برای هدایت‌یافتگان، سینه‌ای گشاده و پذیرای اسلام قرار می‌دهد، اما کسانی را که گمراه می‌سازد، سینه‌شان را تنگ و دل‌فشرده می‌کند، گویی در آسمان بالا می‌روند و دچار سختی و تنگی نفس می‌شوند. تصویر کسانی که از یک سو نسبت به حق بی‌اعتنا هستند و از سوی دیگر خداوند نیز آن‌ها را از هدایت محروم کرده است، به فردی تشبیه شده که می‌خواهد به آسمان بالا رود و از آنجا که کمبود اکسیژن و رقیق شدن هوا در هنگام ارتفاع گرفتن از زمین موجب تنگی سینه و سخت شدن تنفس انسان می‌شود چنین شخص گمراهی نیز در سینه‌اش احساس تنگی و سنگینی می‌کند. از نظر سید قطب کسی که فطرتش به گمراهی تمایل دارد در سینه خود نوعی فشردگی سختی و گرفتگی احساس می‌کند (سید قطب، ۱۳۶۰، ج ۳: ۱۲۰۴).

مفسران برای «شرح صدر» معانی مختلفی برشمرده‌اند از جمله؛ استعداد بالا و قوی برای رسیدن به پذیرش معنویات و نورانیت (رازی، ۱۴۳۶، ج ۲۶: ۲۶۶) دوری از هرگونه تنگی و تنگ‌نظری و بخل، (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱: ۷۴) نوعی آمادگی قلب انسان برای پذیرش نور حق و اسلام (آلوسی ج ۴: ۲۶۹) و بالا رفتن گنجایش سینه برای پذیرش حق (پورسیف، ۱۳۸۳: ۳۰۱)، بنابراین شرح صدر، داشتن ظرفیت بالا و بصیرت به همراه قلبی رقیق و حق‌پذیر است چون به عقیده برخی مفسران مظهر إهدا و إضلال، قلب انسان است از این نظر که حقیقت وی را تشکیل می‌دهد و در مستفیض شدن یا محروم ماندن او تأثیر دارد و سایر قوا به‌منزله ابزاری برای قلب هستند و مطیع آن‌اند (جوادی آملی، ۱۳۷۶: ۷۰).

در این آیه واژه‌هایی که برای ترسیم حالت انسان گمراه انتخاب شده است (ضَيِّقًا وَيَصَّعَّدُ) از شدت تلفظ بالایی برخوردارند و مناسب ترسیم فضا و شدت سختی است که شخص گمراه تحمل می‌کند استفاده از چنین واژگانی در این آیه برای ترسیم تصویر انسانی که به سختی به سمت بالا حرکت می‌کند به گونه مناسبی انتخاب

شده است؛ بنابراین در این آیه نیز واژگان با دلالت معنایی و موسیقی خود در تجسم بخشیدن به تصویر موردنظر کمک شایانی نموده‌اند زیرا علاوه بر ایجاد تخیل حسی، بار عاطفی و روانی لازم را برای درک احساس انسان گمراه به مخاطب خود منتقل نموده است.

تصویرسازی «تنگی سینه» و «صعود دشوار در آسمان» حسی از خفقان، فشار و رنج طاقت‌فرسا را برای مخاطب به تصویر می‌کشد و حس انزجار عمیقی را نسبت به این وضعیت برمی‌انگیزد؛ این دشواری وصف‌ناپذیر، ارزش هدایت و «شرح صدر» را برجسته کرده و مخاطب را به تلاش برای یافتن مسیر حق ترغیب می‌نماید.

مشابه چنین تصویری در آیه ۲۲ سوره زمر نیز وجود دارد؛ جایی که هدایت‌یافتگان کسانی معرفی می‌شوند که خداوند سینه‌شان را برای پذیرش اسلام «گشاده» است و در پرتو نور الهی گام برمی‌دارند. این تشابه در تصویرسازی، بر اهمیت وضعیت درونی قلب و سینه انسان به‌عنوان معیاری برای تشخیص راه‌یافتگی از گمراهی تأکید می‌کند، زیرا گشایش سینه نماد پذیرش و آرامش در برابر حق و تنگی آن، نشانه‌ی مقاومت و رویگردانی از حقیقت است.

ب: تصویرسازی تقابل‌های ضمنی هدایت و گمراهی در آیات قرآن (تک‌سویه)

در این دسته از تقابل‌های تصویری هدایت و گمراهی، تنها یک سوی تقابل به‌صورت صریح توصیف شده و سوی دیگر از طریق ارجاع مفهومی، معنایی یا زمینه‌ای، توسط مخاطب دریافت می‌شود. قرآن کریم در ترسیم این نوع از تقابل‌ها نه تنها فهم عمیق‌تری را برای خواننده به ارمغان می‌آورد، بلکه او را به تأمل بیشتر در پیام‌های الهی و کشف معانی نهفته در سوی دیگر تقابل‌ها ترغیب می‌کند.

نمونه اول: «أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ» (بقره: ۱۶) آنان کسانی هستند که گمراهی را به جای هدایت خریدند، پس تجارتشان سود نکرد و از راه‌یافتگان [به‌سوی حق] نبودند.

آیات ۸ تا ۱۵ بقره، سیر گمراهی و نفاق را در بافت اجتماعی مدینه ترسیم می‌کند، آیه بالا درواقع زبان حال همان منافقانی است که با معامله هدایت الهی به‌جای گمراهی، خسارت دیدند. اشتراء (خریدن) استعاره تصریحیه از انتخاب کردن است (هاشمی، بی‌تا، ۳۳۰). برخی مفسران این واژه را مجاز از جایگزین کردن (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱: ۱۹۲-۱۹۳) و یا مجاز از انتخاب کردن دانسته‌اند. (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۱۶۳). هدف اصلی تصویرسازی در این آیه نمایاندن خسارت دیدن گمراهان نسبت به فواید هدایت است گویی هدایت

همچون سود و از دست دادن آن همچون از دست دادن سرمایه برای تاجر است. این استعاره به منظور مبالغه در شدت زیان‌دیدگی و دچار شدن گمراهان به بدترین نوع خسارت به کار برده شده است.

کاربرد اسم اشاره «اولئک» در صدر آیه که برای اشاره به دور است علاوه بر القای معنای دوری نشانگر این مطلب است که گمراهان با اعمال منافقانه و در نتیجه انتخاب‌های نادرست خویش از رحمت خدا دور هستند یا اینکه از راه خیر و حق بسیار فاصله گرفته‌اند ازین رو واژه «اولئک» در این آیه با توجه به هدف موردنظر نشان‌دهنده هماهنگی واژه با فضای کلی تصویر است.

وجود مراعات نظیر میان واژه‌های «إشتراء» (خریدن)، «ربح» (سود) و «تجارت» (دادوستد) در آیه بالا، تصویری ملموس از عمل خریدوفروش را در ذهن مخاطب ترسیم می‌کند. این آرایه ادبی، ذهن را به تداعی معانی و تکاپو در جستجوی همزاد وا می‌دارد (خرقانی، ۱۳۹۸: ۶۸). نکته قابل توجه اینجاست که در این دادوستد قرآنی، هدایت در ازای گمراهی مبادله می‌شود؛ تفاوتی که آن را از تجارت‌های معمولی و رایج در زندگی واقعی متمایز می‌کند. تمام این عناصر در کنار هم تصویر کاملی از یک تجارت ناموفق را به تصویر می‌کشد که هدف آن، نشان دادن زیان‌بار بودن انتخاب گمراهی است. این تصویر نشان می‌دهد که در حقیقت گمراهان هم از نعمت هدایت برخوردار بوده‌اند اما آن را در ازای گمراهی هزینه کرده‌اند (سید قطب، ۱۴۲۵، ج ۱: ۱۵۸). تکرار این تصویر در چندین آیه از قرآن (نساء/۴۴ و بقره/۱۵۷) تأکیدی بر اهمیت انتخاب‌های افراد در تعیین سرنوشت آنان است. به عقیده احمد راغب تصویر خریداری کردن نشانگر علاقه شدید کافران به کفر و گمراهی و بغض نسبت به هدایت است، زیرا انسان چیزی را که دوست دارد خریداری می‌کند و اقدام به فروش چیزی می‌کند که آن را دوست ندارد (راغب، ۱۴۲۲: ۱۱۱).

عبارت (فَمَا رِبَحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ) در پایان آیه اشاره به نادانی و جهل گمراهان نسبت به انتخابشان است (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۱۶۴) و نیز تأکیدی برای خسارت و زیانکاری گمراهان است و به معنای از دست رفتن سرمایه‌های مادی و معنوی آنان است بی‌آنکه در مقابل آن سودی ببرند (مکارم، ۱۳۶۴، ج ۱: ۱۲۰). آوردن این عبارت در پایان آیه موجب دلالت و تجسیم بهتر تصویر شده است و به تحریک بیشتر ذهن شنونده برای تأیید انتخاب اشتباه گمراهان می‌انجامد.

آیه ۱۶ بقره، با تصویر زیان‌بار تجارت گمراهان، تصویری از خسران را در ذهن مخاطب ترسیم می‌کند و ذهن مخاطب را به سوی دیگر تقابل هدایت می‌کند تا چهره‌ی هدایت‌یافتگان حقیقی را بیابد. در آیه ۲۹ فاطر هدایت

یافتگان، برخلاف گمراهان، امید به تجارتی دارند که هرگز کساد و تباهی ندارد (تِجَارَةً لَّنْ تَبُورَ) و همین نکته، تداعی تقابل ضمنی میان دو گروه را به اوج می‌رساند.

نمونه دوم: وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى فَأَخَذَتْهُمْ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الَّهُونِ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (فصلت: ۱۷) اما قوم ثمود را نیز (رسول فرستادیم و) هدایت کردیم لیکن آن‌ها خود کوری (جهل و ضلالت) را بر هدایت بگزیدند، پس آن‌ها را هم صاعقه عذاب خواری و هلاکت به کیفر کردارشان فراگرفت. آیه، سرنوشت قوم ثمود را به تصویر می‌کشد و آن را به عنوان تصویری قدرتمند از عواقب انتخاب آگاهانه گمراهی در برابر هدایت الهی ارائه می‌دهد؛ به عقیده راغب آمدن «علی» با فعل «استحبوا» (براساس قاعده تضمین نحوی) به معنای انتخاب کردن است. (قرشی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۴۱۷). با توجه به بافت آیات پیشین که سرگذشت اقوام کافری همچون عاد و ثمود را ترسیم می‌کند، این آیه در واکنش به لجاجت مشرکان مکه نازل شده است هرچند هشدار آن عام بوده و بر هر مصداق انتخاب آگاهانه‌ی «کوری بر هدایت» در همه‌ی دوران صدق می‌کند.

در این تصویر، ابتدا نعمت هدایت الهی مطرح شده و سپس انتخاب ناشایست قوم ثمود مبنی بر انتخاب نابینایی به جای هدایت به تصویر کشیده می‌شود، از نظر سید قطب ارائه تصویر کوری برای گمراهان ازین روست که آنان نشانه‌های هدایت و آیات الهی را نادیده گرفته‌اند (سید قطب، ۱۴۲۵، ج ۴: ۲۲۴۱). اوج این تصویر، فرا رسیدن ناگهانی و شدید عذابی است که نه تنها ویرانگر، بلکه توأم با ذلت و خواری است. این عذاب، نتیجه مستقیم اعمال و انتخاب‌های خودشان بوده و تأکیدی بر مسئولیت فردی در برابر هدایت الهی دارد.

حرف فاء در آغاز دو فعل «فَاسْتَحَبُّوا» و «فَأَخَذَتْهُمْ» نشانگر سرعت در انجام این دو فعل است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۸: ۳۲۷) و همچون یک ضرباهنگ سریع، سرعت و قاطعیت در پیامد انتخاب گمراهان را به گوش مخاطب می‌رساند و نشان می‌دهد که انتخاب عجولانه و ناآگاهانه آنان برای ترجیح کوری بر هدایت، بلافاصله و بدون هیچ درنگی، خشم و قهر سریع خداوند را به دنبال داشته است. این پیوند موسیقایی، حس ناگهانی بودن، شدت و دردناک بودن عذاب را به شکلی مؤثر به مخاطب منتقل می‌کند، گویی که خود آیه، تندباد عذابی را که بر سرشان فرود آمده، با همین سرعت به تصویر می‌کشد در نتیجه انتخاب واژگان و موسیقی برخاسته از آن‌ها، با معنای عمیق آیه هم‌سو شده است؛ تکرار صدهای قاطع و کوبنده مانند «س»، «ص»، «ع» و «ق» در کلماتی چون «ثَمُودُ»، «فَاسْتَحَبُّوا»، «صَاعِقَةُ»، «الْعَذَابِ» و «يَكْسِبُونَ»، حس شدت، قاطعیت و ناگهانی بودن عذاب را تداعی می‌کند. این تصویر هشداردهنده و عبرت‌آموز به شدت بر پیامدهای انتخاب نادرست گمراهان تأکید دارد.

در این آیه، با وجود عدم اشاره مستقیم به وضعیت هدایت یافتگان، تصویرسازیِ شدیدِ مجازاتِ گمراهان، تقابلی ضمنی را ایجاد می‌کند. این تقابل، مخاطب را به‌طور ناخودآگاه به‌سوی آیاتی از قرآن کریم سوق می‌دهد که وصف حال هدایت یافتگان است. این آیات، هدایت یافتگان را افرادی با آرامش و اطمینان قلبی و برخوردار از نور بصیرت و در پی رضایت الهی معرفی می‌کنند. این تضاد آشکار که از طریق تقابل ضمنی و ارجاع قرآنی حاصل می‌شود، بر اهمیت انتخاب‌های انسان در تعیین سرنوشت او تأکید دارد و نشان‌دهنده دو سرنوشت کاملاً متفاوت برای دو گروه پذیرنده و ردکننده هدایت است.

نمونه سوم: «يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (مائده: ۱۶) خدا هر که را از خشنودی او پیروی کند، به‌وسیله آن [کتاب] به راه‌های سلامت رهنمون می‌شود و به توفیق خویش، آنان را از تاریکی‌ها به‌سوی روشنایی بیرون می‌برد و به راهی راست هدایتشان می‌کند.

آیه بالا تصویری پویا و تأثیرگذار از هدایت یافتگان ارائه می‌کند. کسانی که با پیروی از رضوان الهی، در راه‌های سلامت و مسیرهای امن که عاری از هرگونه خطر و گمراهی است گام برمی‌دارند و از تاریکی‌های گمراهی به‌سوی نور هدایت حرکت می‌کنند و به راهی راست رهنمون می‌گردند. با توجه به بافت آیات پیشین، این آیه در واکنش به تحریف و کتمان حق در میان اهل کتاب نازل شده است؛ اما پیام آن عام بوده و بر هر فردی که در مسیر رضای الهی باشد تا از ظلمات به نور خارج شود، صدق می‌کند.

تخیل حسی در تمام این تصاویر بر پایه چند استعاره بنا شده است؛ «سُبُلُ السَّلَامِ» (راه‌های سلامت) استعاره از راه‌های حق است؛ و «ظلمات» و «نور» استعاره از گمراهی و هدایت و «صِرَاطِ مُسْتَقِيمٍ» استعاره از ایمان است (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۶: ۱۵۱) فعل مضارع «يَهْدِي» (هدایت می‌کند) در ابتدای آیه، نشان‌دهنده یک فرآیند مستمر و جهت‌دار از هدایت است، نه یک وضعیت ایستا. این هدایت، از سوی خداوند و در نتیجه پیروی از رضوان اوست.

تناسب حروف و کلمات در این آیه، به ایجاد حسی از حرکت و پویایی کمک قابل توجهی می‌کند. تکرار فعل «يَهْدِي» (هدایت می‌کند) بر پیوستگی و استمرار این فرآیند دلالت دارد. تکرار حرف «س» در «سُبُلُ السَّلَامِ» و «صِرَاطِ مُسْتَقِيمٍ» به‌منزله راهی که بر تمام راه‌ها غلبه دارد (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۵: ۲۴۶) می‌تواند تداعی‌گر نرمی، روانی و عدم وجود مانع در مسیر هدایت باشد. این انتخاب واژگانی، با ایجاد تصاویر ذهنی از مسیری هموار و روشن، تأثیر عمیقی بر مخاطب می‌گذارد و او را به تجربه‌ی این مسیر پر سعادت تشویق می‌کند. عنصر حرکت

که در صحنه‌های قرآنی، یکی از ابزارهای مهم تصویرپردازی است (عرفت پور، ۱۳۹۵: ۷). در تمام اجزاء این تصاویر به روشنی قابل مشاهده است؛ خروج از ظلمت و رفتن به سوی نور نمود پویایی تصویر و حرکت آن است و تجسمی از تحول و شکوفایی است که این آیه به زیبایی آن را به تصویر می‌کشد و مخاطب را به تفکر درباره وضعیت خود و جستجوی نور هدایت فرا می‌خواند.

این آیه با ظرافت، مخاطب را به سوی دیگر تقابل هدایت می‌کند و با ترسیم مسیر هدایت‌یافتگان از تاریکی به نور، ناخودآگاه ذهن مخاطب را به سوی وضعیت گمراهانی سوق می‌دهد که در تاریکی باقی مانده‌اند یا در حال حرکت به سوی آن هستند. این تقابل ضمنی که با برجسته‌سازی حرکت از تاریکی به سوی نور صورت می‌گیرد، قدرت پیام را افزایش می‌دهد و مخاطب را به درک عمیق‌تر تفاوت میان این دو مسیر تشویق می‌کند و بر اهمیت انتخاب مسیر هدایت تأکید می‌ورزد.

نمونه چهارم: «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ فَأَعْرَضَ عَنْهَا وَنَسِيَ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ إِنَّا جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِنْ تَدْعُهُمْ إِلَى الْهُدَى فَلَنْ يَهْتَدُوا إِذًا أَبَدًا» (کهف: ۵۷) و کیست ستمکارتر از آن‌کس که چون به آیات پروردگارش پند داده شود، از آن روی برتابد و آنچه را با دست‌های خود پیش فرستاده فراموش کند؟ ما بر دل‌های آنان پرده‌هایی نهاده‌ایم تا آن را درک نکنند و در گوش‌هایشان سنگینی قرار داده‌ایم؛ و اگر آنان را به سوی هدایت فراخوانی، هرگز هدایت نخواهند شد

این آیه تصویری از گمراهان را به عنوان افرادی ارائه می‌دهد که نه تنها از حق روی گردان شده‌اند، بلکه در نتیجه‌ی این رویگردانی، اعمال گذشته خود را در اثر غفلت و یا بی‌مسئولیتی فراموش کرده‌اند، ازین رو خداوند بر قلب‌های آنان پوشش و حجابی افکنده است؛ یعنی قلب‌های گمراهان را در پوششی قرار داده است که مانع فهمیدن آن‌ها می‌شود (راغب، ۱۴۱۲، ج ۱: ۷۲۷) و گوش‌های ایشان را دچار سنگینی کرده تا درک و توانایی شنیدن و پذیرش حقیقت را از دست بدهند و در نهایت، به وضعیتی از گمراهی دائمی دچار شوند. این آیه در واکنش به لجاجت و رویگردانی عده‌ای از مشرکان مکه در برابر حقانیت آیات الهی نازل شده است؛ اما تجسم حال گمراهانی است که در هر زمان با وجود شنیدن آیات الهی، آگاهانه از آن روی گردان می‌شوند و گوش و قلبشان مانع هدایت الهی می‌شود.

در این تصویرپردازی از حال گمراهان، کاربرد واژگانی همچون «أَكِنَّةً» جمع کنانه به معنای پوشش و حجاب (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴: ۱۸۵) و «وَقْرًا» به معنای سنگینی در گوش، تصویری قدرتمند از انسداد درونی گمراهان

و ناتوانی آنان را در شنیدن و پذیرش حقایق نشان می‌دهد. چنین تصویری تأکید می‌کند که غفلت و روگردانی مستمر، دروازه‌های قلب و گوش را به روی هدایت می‌بندد.

عبارت «وَإِنْ تَدْعُهُمْ إِلَى الْهُدَى فَلَنْ يَهْتَدُوا إِذًا أَبَدًا» نمایانگر اوج ناامیدی از هدایت این گمراهان است زیرا با وجود رویگردانی گمراهان از حق و فراموشی کارهای گذشته خود و نیز موانعی همچون پرده بر دل و سنگینی در گوش آنان، هر دعوتی به هدایت بی‌تأثیر خواهد بود. این حالت تصویری از یک وضعیت بن‌بست و قطعی را ترسیم می‌کند که نتیجه‌ی مستقیم انتخاب‌ها و اعمال گمراهان است.

در این آیه، موسیقی کلمات و حروف با آهنگ خاص خود، سنگینی و غفلت قلب‌های اعراض کنندگان را به گوش می‌رساند. تکرار صدای «ک و ق» در کلماتی مانند «ذِكْرُ، قُلُوبُهُمْ، أَكِنَّهٗ، يَفْقَهُوهُ و وَقَرًا»، حس سختی و انسداد را تداعی می‌کند و با معنای فراموشی و روگردانی از آیات الهی، تناسب دارد. این انتخاب دقیق کلمات، تصویری شنیداری از دیواری نفوذناپذیر در برابر هدایت را در ذهن مخاطب ترسیم می‌کند. در تقابل با چنین تصویری از حال گمراهان، قرآن کریم در آیات دیگری، ظرفیت بالای مؤمنان هدایت‌یافته را به تصویر می‌کشد که دل‌هایشان آماده پذیرش نور هدایت الهی است.^۱

نمونه پنجم: «فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ فَاعْلَمْ أَنَّمَا يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَوَاهُ بِغَيْرِ هُدًى مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ». (قصص: ۵۰) پس اگر تو را اجابت نکردند، بدان که آنان تنها از هوس‌های خود پیروی می‌کنند؛ و کیست گمراه‌تر از آنکه بدون هدایتی از سوی خدا، از هوای نفسش پیروی کند؟ یقیناً خداوند گروه ستمکاران را هدایت نمی‌کند.

با توجه به بافت آیات پیشین که به لجاجت و بهانه‌تراشی گمراهانی می‌پردازد که معجزات الهی همچون معجزات موسی (ع) را سحر می‌خواندند، این آیه در فضای مکی و در واکنش به اصرار عده‌ای بر انکار حقانیت نازل شده است؛ اما تجسم حال گمراهانی است که به جای هدایت الهی، آگاهانه از هواهای نفسانی خود پیروی می‌کنند. در این تصویرپردازی، گمراهی انسان بر پایه‌ی استعاره‌ای قدرتمند بنا شده است؛ جایی که تمایلات نفسانی (هوا و هوس) نقش یک «رهبر» یا «راهنما» را بر عهده می‌گیرند. این استعاره مکینه، هوای نفس را به عنوان راهنما یا رهبری معرفی می‌کند که فرد گمراه را به سمت خود می‌کشاند. خواسته‌ها و امیال درونی (مستعار منه) در واقع نقش همان راهنما (مستعار له) را ایفا می‌کنند که فرد از آن‌ها پیروی می‌کند.

۱. مر: ۲۳.

آیه بالا، تصویری پویا از یک جدال فکری و معنوی ارائه می‌دهد که در آن، استجابات نکردن دعوت حق توسط شخص گمراه به عنوان نتیجه تبعیت از هوا و هوس معرفی شده است. این تصویرسازی نشانگر آن است که فرد گمراه منفعل نیست، بلکه فعالانه و با اراده‌ی خود، تمایلات درونی‌اش را بر هدایت الهی ترجیح می‌دهد. این انتخاب، او را در مسیری قرار می‌دهد که با هدایت خداوند همسو نیست و در نتیجه، او را در محرومان از هدایت و ستم‌کاران قرار می‌دهد. پویایی در اینجا نه در حرکت فیزیکی، بلکه در انتخاب و جهت‌گیری روحی و فکری شخص گمراه نهفته است.

عبارت «وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَوَاهُ بِغَيْرِ هُدًى مِّنَ اللَّهِ؟» با طرح یک استفهام انکاری، شدیدترین گمراهی را به کسانی نسبت می‌دهد که بدون هدایت الهی از هوای نفس خود پیروی می‌کنند و تأکید می‌کند که این افراد از هر گمراه دیگری گمراه‌ترند و این گمراهی به دلیل روی‌گردانی از آیات الهی و غرق شدن در هوی و هوس است (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۰: ۳۰۰). این استفهام، حرکت فکری عمیقی را در ذهن شنونده ایجاد می‌کند و او را به تأمل وادار می‌کند و به بازبینی در تمایلات نفسانی و خودشناسی دعوت می‌کند تا موضع خویش را در برابر استجابات دعوت حق و یا پیروی از تمایلات نفسانی محک بزند.

تکرار حروف لین (صدا دار کشیده) مانند «و» و «ا» در واژه‌های «یستجیبوا»، «اهواءهم» و «هواه» به آیه، آوای نرم و کشیده‌ای داده است، این نرمی آوایی، با مفهوم «پیروی از هوای نفس» که جریانی سیال، بی‌قیدوبند و گاه غیرقابل مهار است، تناسب معنایی عمیقی ایجاد کرده است. به عبارت دیگر، موسیقی کلمات، حس سیال بودن و عدم ثبات هوای نفس را در ذهن مخاطب تداعی می‌کند؛ گویی که هوای نفس، جریانی است که به راحتی می‌تواند انسان گمراه را با خود همراه کند.

هرچند آیه مستقیماً به ترسیم تصویر هدایت‌یافتگان نمی‌پردازد، اما ذهن مخاطب با تجسم حال گمراهانی که پیرو هوای نفس هستند، به آن‌سوی دیگر تقابل هدایت می‌شود. این تقابل ضمنی، تصویری از افراد مطیع امر الهی و پیامبرش را در ذهن تداعی می‌کند که با اطاعت از خدا و رسولش و رهایی از هوای نفس، در مسیری درست حرکت می‌کنند و از هدایت الهی برخوردارند.

نتیجه گیری

این پژوهش با بررسی تقابل‌های تصویری میان هدایت یافتگان و گمراهان در آیات مربوط به هدایت و ضلالت و تقسیم‌بندی نمونه‌های مورد بررسی به دو دسته صریح و ضمنی، به نتایج زیر دست یافته است:

۱- قرآن کریم با مهارتی بی‌بدیل، تقابل‌های تصویری مربوط به هدایت یافتگان و گمراهان را بر پایه‌ی اسلوب‌های بیانی همچون استعاره، تشبیه و تمثیل به تصویر کشیده است. این ابزارهای بلاغی، دوگانگی آشکار و هدفمندی را به نمایش می‌گذارند. علاوه بر این، کاربرد بلاغی استفهام انکاری در شماری از این تصاویر، حرکتی فکری عمیق در ذهن مخاطب ایجاد کرده و او را به تأمل، بازبینی درونی، خودشناسی و انتخاب آگاهانه مسیر هدایت فرامی‌خواند و بر مسئولیت انسان در قبال انتخاب‌هایش تأکید می‌ورزد.

۲- تصاویر گمراهان، غرق در تاریکی، خفقان و بن‌بست، با کوری، ناشنایی، بی‌ادراکی و حس انزجار همراه است؛ حرکتشان ناهنجار و بی‌بصیرت و سرانجامی جز زیان و تباهی ندارند. در مقابل، تصاویر هدایت یافتگان سرشار از روشنایی و آگاهی، بینایی و بصیرت و ادراکی همراه با نشاط و آرامش است که درنهایت به عاقبتی نیکو و سعادت جاودان می‌انجامد. ترسیم تقابل‌های تصویری از حال هر دو گروه، نه تنها تفاوت بنیادین در شیوه زندگی و پیامد اعمال آن‌ها را به روشنی نشان می‌دهد، بلکه گواه آشکاری بر اعجاز بیانی و رویکرد تربیتی جامع قرآن کریم است.

۳- ریتم موسیقایی آیات در ترسیم تقابل این مفاهیم، به شکلی مؤثری با فضای تصویری آن‌ها هماهنگی داشته و بر زیبایی تصاویر ذهنی افزوده است. این هماهنگی نه تنها باعث ایجاد جذابیت هنری و انسجام معنایی شده است، بلکه حس حرکت و پویایی را به این تصاویر بخشیده است، این ترکیب موزون و متناسب با معنای کلام، مخاطب را در فرایند نتیجه‌گیری و تأیید اندیشه دینی آیات، همراه کرده است.

۴- تقابل‌های ضمنی، به عنوان مکمل تقابل‌های صریح، ذهن مخاطب را به فعالیت واداشته و او را در فرآیند کشف سوی دیگر تقابل درگیر می‌کند و نه تنها از قوت بلاغی کلام نمی‌کاهد بلکه فهم عمیق‌تری را برای خواننده به ارمغان می‌آورد و او را به تأمل بیشتر در پیام‌های الهی و کشف معانی نهفته در سوی دیگر تقابل‌ها ترغیب می‌کند.

جدول شماره (۱): تقابل‌های صریح (دوسویه) هدایت یافتگان و گمراهان

نمونه‌ها	تقابل تصویری
(ملک: ۲۲)	پیمودن صراط مستقیم با حالت ایستاده در برابر حرکت سینه‌خیز و با صورت بر زمین
(انعام: ۱۲۲)	نور وزندگی در برابر تاریکی و مرگ
(فاطر: ۱۹-۲۲)	شنوایی، بینایی و روشنی در برابر ناشنوایی، کوری و تاریکی
(زمر: ۲۳)	تأثیرپذیری قلبی در برابر سکون و مرگ احساسی
(انعام: ۱۲۵)	ظرفیت بالا در برابر فشار و تنگنا

جدول شماره (۲): تقابل‌های ضمنی (یک سویه) هدایت یافتگان و گمراهان

نمونه‌ها	تقابل تصویری
(بقره: ۱۶)	خسارت در برابر تجارتی پرسود
(فصلت: ۱۷)	انتخاب کوری به جای نور
(مائده: ۱۶)	حرکت به سوی نور و امنیت در برابر باقی ماندن در تاریکی
(کهف: ۵۷)	قساوت قلب و انسداد حواس در برابر آمادگی بالای حسی و قلبی
(قصص: ۵۰)	پیروی از هوس (انحراف) در برابر پیروی از وحی

منابع

قرآن کریم

۱. آلوسی، سید محمود. (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالمکتب العلمیه.
۲. ابن عاشور، محمد بن طاهر. (۱۴۲۰). التحریر والتنویر، بیروت: موسسه تاریخ.
۳. ابن فارس، احمد، (۱۳۹۹). معجم مقاییس اللغة، بیروت: دارالفکر.
۴. ابن کثیر، إسماعیل بن عمر. (۱۴۱۲). تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دار المعرفه للطباعة والنشر والتوزیع.
۵. ابن منظور، لسان العرب. (بی تا). چاپ اول، مصر: الامیریہ بولاق.
۶. پارسی نژاد، کامران. (۱۳۸۲). «ساختارگرایی و ساخت شکنی»، ادبیات داستانی، ش ۶۹، صص ۳۵-۳۸.
۷. پورسیف، عباس. (۱۳۸۳). خلاصه تفاسیر قرآن مجید (المیزان و نمونه)، تهران: نشر شاهد.
۸. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۵). هدایت در قرآن، مرکز نشر فرهنگی رجا.
۹. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۸). تسنیم، چاپ اول، قم: مرکز نشر اسراء.
۱۰. جوهری، ابونصر. (بی تا). الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة، بیروت: دارالعلم للملایین.
۱۱. خرقانی حسن. (۱۳۹۸). علوم بلاغی و زیبایی شناختی قرآن ۲، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۲. راغب، عبدالسلام احمد. (۱۴۲۲). وظیفه الصورة الفنیة فی القرآن، طبعه الاولى، حلب: فصلت للدراسات والترجمه والنشر.
۱۳. الرازی، فخرالدین محمد. (۱۴۳۶). التفسیر الکبیر، چاپ سوم قاهره: مکتبه التوفیقیه.
۱۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). المفردات فی غریب القرآن، بیروت: دارالعلم الدارالشافیه.
۱۵. راغب، عبدالسلام احمد. (۱۳۸۷). وظیفه الصورة الفنیة فی القرآن، ترجمه سید حسین سیدی، کارکرد تصویر هنری در قرآن، تهران: انتشارات سخن.
۱۶. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت: دارالکتب العربی.
۱۷. سیار، اطرش؛ لنگرودی، منیژه. (۱۳۷۱). هدایت و ضلالت در قرآن کلام و فلسفه، تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
۱۸. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۲). «صور خیال در شعر فارسی»، انتشارات آگاه، چاپ پنجم.
۱۹. شوکانی، محمد بن علی بن محمد بن عبدالله. (۱۴۱۴). فتح القدر، بیروت: دارابن کثیر، دارالکلم الطیب.
۲۰. طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیرالقرآن، چ ۵، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

۲۱. طبرسی، فضل بن حسین. (۱۴۰۸). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه.
۲۲. عبداللہی عابد، صمد. (۱۳۹۸). هدایت و ضلالت از منظر قرآن با درآمدی بر تفسیر موضوعی قرآن، انتشارات دانشگاه شهید مدنی آذربایجان.
۲۳. عرفت پور، زینہ. (۱۳۹۵). تصویرپردازی هنری در قرآن کریم با تکیہ بر سوره‌های دھر، مدثر، ق، مرسلات و مطففین، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲۴. قرائتی، محسن. (۱۳۸۳). تفسیر نور، چاپ یازدهم، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۲۵. قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۴). تفسیر احسن الحدیث، ج ۹، تهران: بنیاد بعثت.
۲۶. قطب سید ابراهیم حسین شاذلی. (۱۳۵۹). تصویر فنی: نمایش هنری در قرآن، ترجمه محمدعلی عابدی، تهران: نشر انقلاب.
۲۷. قطب، سید ابراهیم حسین شاذلی. (۱۳۶۰). آفرینش هنری در قرآن، ترجمه محمد مهدی فولادوند، تهران: بنیاد قرآن.
۲۸. قطب، سید ابراهیم حسین شاذلی. (۱۴۲۵). فی ظلال القرآن، بیروت، دارالشروق.
۲۹. کاشانی، ملا فتح‌الله. (۱۳۳۶). تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، ج ۷، تهران: محمدحسن علمی.
۳۰. کرامتی، الهام؛ مرضیه آباد و سید حسین حسینی. (۱۴۰۴). تقابل‌های تصویری موحدان و مشرکان در آیات توحید و شرک، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی
۳۱. مطلوب، احمد. (۲۰۰۰). معجم المصطلحات البلیه و تطورها، بیروت: مکتبه لبنان، ناشرون.
۳۲. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۶۴). تفسیر نمونه، چاپ سوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۳. هاشمی، احمد. (بی‌تا). جواهر البلاغۃ فی المعانی والبیان والبدیع، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

The Holy Qur'an.

1. Al-Alūsī, Sayyid Mahmūd. (1415 AH). *Rūḥ al-Ma'ānī fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm*. Beirut: Dār al-Maktab al-'Ilmiyyah. [in Arabic]
2. Ibn 'Ashūr, Muḥammad ibn Ṭāhir. (1420 AH). *Al-Taḥrīr wa al-Tanwīr*. Beirut: Mu'assasat Tārikh. [in Arabic]
3. Ibn Fāris, Aḥmad. (1399 SH). *Mu'jam Maqāyīs al-Lughah*. Beirut: Dār al-Fikr. [in Arabic]
4. Ibn Kathīr, Ismā'īl ibn 'Umar. (1412 AH). *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm*. Beirut: Dār al-Ma'rifah li-l-Ṭibā'ah wa al-Nashr wa al-Tawzī'. [in Arabic]
5. Ibn Manẓūr. *Lisān al-'Arab*. (N.D.). 1st ed. Egypt: Al-Amīriyyah Būlāq. [in Arabic]

6. Pārsī-Nezhād, Kāmran. (1382 SH). "Structuralism and Deconstruction." *Adabiyāt-e Dāstānī*, No. 69, pp. 35–38. [in Persian]
7. Pūrsīf, 'Abbās. (1383 SH). *Khuṣlāṣat Tafāsīr al-Qur'ān al-Majīd (Al-Mizān and Namūnah)*. Tehran: Nashr-e Shāhid. [in Persian]
8. Jawādī Āmulī, 'Abdullāh. (1375 SH). *Hidāyat dar Qur'ān*. Markaz-e Nashr-e Farhangī-ye Rajā'. [in Persian]
9. Jawādī Āmulī, 'Abdullāh. (1378 SH). *Tasnīm*. 1st ed. Qom: Markaz-e Nashr-e Asrā'. [in Persian]
10. Al-Jawharī, Abū Naṣr. (N.D.). *Al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-Lughah wa Ṣiḥāḥ al-'Arabiyyah*. Beirut: Dār al-'Ilm li-l-Malāyīn. [in Arabic]
11. Kharqānī, Ḥasan. (1398 SH). *'Ulūm-e Balāghī va Zībā'ī-shenākhtī-ye Qur'ān 2*. Qom: Pažūhishgāh-e Ḥawzah va Dāneshgāh. [in Persian]
12. Rāghib, 'Abd al-Salām Aḥmad. (1422 AH). *Wazīfat al-Ṣūrah al-Fanniyyah fī al-Qur'ān*. 1st ed. Aleppo: Faṣīlah li-l-Dirāsāt wa al-Tarjamah wa al-Nashr. [in Arabic]
13. Al-Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad. (1436 AH). *Al-Tafsīr al-Kabīr*. 3rd ed. Cairo: Maktabat al-Tawfiqiyyah. [in Arabic]
14. Rāghib Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad. (1412 AH). *Al-Mufarradāt fī Gharīb al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-'Ilm al-Dār al-Shāfiyyah. [in Arabic]
15. Rāghib, 'Abd al-Salām Aḥmad. (1387 SH). *Wazīfat al-Ṣūrah al-Fanniyyah fī al-Qur'ān*. Translated by Sayyid Ḥusayn Sayyidī as *Kārkard-e Ṣūrat-e Honarī dar Qur'ān*. Tehran: Intishārāt-e Sokhan. [in Persian]
16. Al-Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar. (1407 AH). *Al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghuwāmīq al-Tanzīl*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Arabiyyah. [in Arabic]
17. Sayyār, Atrash; Langarūdī, Manīzheh. (1371 SH). *Hidāyat wa Dilālat dar Qur'ān: Kalām va Falsafah*. Tehran: Markaz-e Chāp va Nashr-e Sāzmān-e Tabliḡhāt-e Islāmī. [in Persian]
18. Shafī'ī Kadkanī, Muḥammad Riḍā. (1372 SH). *Ṣuwar-e Khayāl dar Shi'r-e Fārsī*. 5th ed. Tehran: Intishārāt-e Āgāh. [in Persian]
19. Al-Shawkanī, Muḥammad ibn 'Alī ibn Muḥammad ibn 'Abdullāh. (1414 AH). *Fath al-Qadīr*. Beirut: Dār Ibn Kathīr, Dār al-Kalam al-Ṭayyib. [in Arabic]
20. Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1417 AH). *Al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'ān*. 5th ed. Qom: Daftar-e Intishārāt-e Islāmī. [in Arabic]
21. Ṭabarsī, Faḍl ibn Ḥusayn. (1408 AH). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-Ma'rifah. [in Arabic]
22. 'Abdullāhī 'Ābid, Ṣamad. (1398 SH). *Hidāyat wa Dilālat az Manẓar-e Qur'ān bā Darāmadī bar Tafsīr-e Mawḍū'ī-ye Qur'ān*. Nashr-e Dāneshgāh-e Shahīd Madanī Āzarbāyjan. [in Persian]
23. 'Urfatpūr, Zaynab. (1395 SH). *Taṣvīr-pardāzī-ye Honarī dar Qur'ān Karīm bā Takiyye bar Sūreh-hā-ye Dahr, Muddaththir, Qāf, Mursalāt, va Muṭaffifīn*. Tehran: Pažūhishgāh-e 'Ulūm-e Insānī va Muṭāla'āt-e Farhangī. [in Persian]
24. Qarā'atī, Muḥsin. (1383 SH). *Tafsīr-e Nūr*. 11th ed. Tehran: Markaz-e Farhangī-ye Dars-hāyī az Qur'ān. [in Persian]

25. Qureshī, Sayyid ‘Alī Akbar. (1374 SH). *Tafsīr-e Aḥsan al-Ḥadīth*. Vol. 9. Tehran: Bunyād-e Ba‘that. [in Persian]
26. Quṭb, Sayyid Ibrāhīm Ḥusayn Shādhilī. (1359 SH). *Taṣvīr-e Fannī: Namāyesh-e Honarī dar Qur’ān*. Translated by Muḥammad ‘Alī ‘Ābidī. Tehran: Nashr-e Inqilāb. [in Persian]
27. Quṭb, Sayyid Ibrāhīm Ḥusayn Shādhilī. (1360 SH). *Āfarīnesh-e Honarī dar Qur’ān*. Translated by Muḥammad Mahdī Fouladvand. Tehran: Bunyād-e Qur’ān. [in Persian]
28. Quṭb, Sayyid Ibrāhīm Ḥusayn Shādhilī. (1425 AH). *Fī Zilāl al-Qur’ān*. Beirut: Dār al-Shurūq. [in Arabic]
29. Kāshānī, Mullā Faṭh Allāh. (1336 SH). *Tafsīr Manhaj al-Ṣādiqīn fī Ilzām al-Mukhālifīn*. Vol. 7. Tehran: Muḥammad Ḥasan ‘Ilmī. [in Persian]
30. Karamati, Elham; Abad, Marzieh, and Seyyed Hossein Hosseini. (2025/1404 SH). “Visual Contrasts between Monotheists and Polytheists in the Verses of Tawhīd and Shirk.” *Quarterly Journal of Qur’anic Research*.
31. Maṭlūb, Aḥmad. (2000). *Mu‘jam al-Muṣṭalahāt al-Balāghiyah wa Taṭawwurihā*. Beirut: Maktabat Lubnān, Nāshirūn. [in Arabic]
32. Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1364 SH). *Tafsīr-e Namūnah*. 3rd ed. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [in Persian]
33. Hāshimī, Aḥmad. (N.D.). *Jawāhir al-Balāghah fī al-Ma‘ānī wa al-Bayān wa al-Badī‘*. Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [in Arabic]

